

Gustav Ränk Kuusnõmme mõisa trepil 1930. aastatel.
SM F 3693:8

PUNASED AASTAD

1939 a. suvi. Nüüd tagantjäreli vaadates meie viimane idüllisuvi. Kuid siiski juba pinget õhus, mis meenutab maailmasõja eelset õhkkonda, niipalju kui seda mäletan. Liiguvad Inglise „garanteerimis“-jutud ja tundub, et keegi meid siiski „garanteerib“. Rahvas ja valitsuski nähtavasti on aga nii veendunud oma iseseisvuse püsivuses, et keegi kogu neid diplomaatilisi sekeldusi realselt ei taha tajuda. Rahuaeg on nii kontidesse kasvunud, et ootad isegi mingit vaheldust kas või sõja näol. Ei osanud siis veel kujutada, milliseid võrratuid kannatusi üks sõda Eesti rahvale võis tuua. Olime oma rahu-mentaliteedilt lähenenud täissöönud skandinaavia rahvastele, kes oskasid küll aimata liginevat ohtu, kuid olid siiski liiga mugavad selleks, et ohu vältimiseks midagi reaalsemat ettevõtta. Meenus selgesti Taani rahva ohutunne, mida võisin tähelepanna 1937 a. kevadel Kopenhaagenis¹: alateadlik hirm bolševismi ees, kuid absoluutne halvatus midagi selle vastu ettevõtta. Nad olid uhked isegi, et nende armee

1 1937. aastal sõitis Ränk oma uurimisreisil läbi kõik Läänemere-äärsed riigid, et otsida võrdlusmaterjali doktoritöö teemal sealsetest arhiividest, vabaõhumuuseumidest ja raamatukogudest ning tutvuda kolleegidega (Ränk 1988: 68).

koosnes ainult kuninga ihukaitses, kes laiskade liigutustega pidasid valvet Amalienborgi lossi ees.

Veetsin oma perega pika suvipuhkuse Saaremaal, Kuusnõmme mõisas oma venna juures ja kogu aeg oli tunne, et see pikk puhkus kujuneb vist viimaseks kasutamiseks enne raskeid heitlusi. Juuli lõpul või augusti alul saatsin naise pojaga Tallinna ja sealt Tartu. Ise jäin maha ja asusin arhitekt E. Ederbergiga² uurimisreisile Vormsi. Haapsalus sain hõõrutud jalust kerge veremürgituse, mille tõttu jäime peatuma tuttava notari Taavet Avarmaa³ juurde. Seal lõuna ja õhtulaudades arutasime siis sõjapuhkemise võimalusi. Pinge oli tekkinud Poola koridori ja Danzigi ümber.⁴ Minu teooria kohaselt ei pidanud seekord sõda puhkema; arvasin,

2 Ernst Ederberg (1891–1973), Saaremaalt pärit Eesti arhitektuuriajaloolane ja arhitekt, kes 1939. aastal töötas Teedeministeeriumi arhitektuuriosakonna arhitektina. Ederbergil olid sidemed ERMiga, mh avaldas ta 1920. aastatel kaks artiklit taluühitiste uurimise teemal muuseumi aastaraamatutes (1926, 1928).

3 Taavet Avarmaa (1900–1982), jurist, notar ja vandetõlk.

4 Poola koridor ehk Danzigi koridor oli maa-ala, mis eraldas Saksamaa põhiterritooriumi Ida-Preisimaast ja mille kaudu avanes Poolale väljapääs Läänemerele. Danzigi küsimus sai määravaks Teise maailmasõja puhkemisel.

Minister Kaarel Eenpalu sõidab Vormsi voorimehega Sviby külas.
Foto: Gustav Ränk 1939. ERM Fk 848:45

et Lääneriigid annavad parajal juhul Saksamaa nõudmistele järgi.

Peale töö lõpetamist Vormsis ja Hiiu[maal] Rootsi külas, sõitsin Tartu. Ilmad olid masendavalt kuumad, õhus suitsu, mis öeldi tulevat Venemaalt, kus metsad ja rabad põlevat. Räägiti, et venelased ise omi metsi ja küli läänepiiril põletavat. Olgu see nüüd kuumusest, alalisest suitsust või mingist eelaimusest, igatahes minu tuju oli kogu hilissuvel ja sügisel äärmiselt allasurutud. Liikusin apaatselt ja sihitult ringi, ilma et millegi vastu oleksin suutnud sügavamalt huvi tunda. Midagi oli nagu tulemas!

Suvi venis sügise peale, kui hakkasid jällegi intensiivsemalt jutud liikuma Vene erilisest huvist Balti riikide, eriti Eesti vastu. See oli septembri II poolel kui Vabariigi välisminister⁵ sõitis Moskvasse uue kaubalepingu sõlmimise nime all. Meie seltskonnas liikus siis väga optimistlikke arvamusi, et meie majandus kindlustatud saab jne. Kuu lõpupoole sõitis minister häkki tagasi uusi instruktsioone saama ja varsi selle järele sõitis Moskvasse delegatsioon prof. Piibu⁶

⁵ Karl Selter (1898–1958), jurist, diplomaat, poliitik. Eesti Vabariigi välisminister 1938–1939.

⁶ Ants Piip (1884–1942), poliitik, diplomaat, õigusteadlane.

ja Uluotsaga eesotsas. Siis oli juba selge, et meile esitatakse poliitilisi nõudmisi. Kogu õhkkonna küttis palavaks veel paar asjaolu: 28 sept. sõlmiti Saksa ja Vene vahel Moskvast alla piiri ja sõpruspaktile ning Tallinna sadamast põgenes seal interneeritud Poola allveelaev „Orzel”. Viimast juhtumust kasutasid venelased otsekohe meie vastaseks propagandaks ja nagu hiljemini on sellega meie delegatsioonile ka survet avaldatud. Luuga lahes lendas õhku Vene aurik „Metallist”, mida püüti viia ühendusse „Orzelli” pagemisega.

Nüüd liiguvad juba avalikud kuuldused Vene pealetungist Balti riikide, eriti Eesti vastu. Ühel päeval kohtan tänaval tuttavat kaupmeest L., kes ennustab, et nüüd „sahkerdavad Piip ja Selter küll meie riigikese maha”. 28. sept. pärastlõunat pikutasin sohval ja kuulsin häkki, et üks võõras lennuk lendab üle maja. Kuulsin selgesti, et hääl oli võõras, kuid ei viitsinud tõusta ja minna vaatama, kas mu kuuldus oli õige.⁷ Õhtul oli teaduskonna koosolek, kus teaduskonna liikmed ärevalt küsisid üksteiselt: „kelle lennukid need täna lendasid linna kohal!” Keegi ei teadnud õieti – ainult hiljemini selgus, et võõrad lennukid on kandnud tiiva all punast viisnurka – Vene märki. Õhtul kuulus, et meie väed ja voorid on valmis Tartust väljasõitma idapiirile, et kindral Reek⁸ on sõitnud lennukil Tallinnast Tartusse jne. Veetsin üsna rahutu õhtu ja öö. Püüdsin lugeda kriminaalromaani, kuid sest ei tulnud midagi välja. Mõtted kiskusid vägisi mujale, oma riigi ja rahva saatusele.

Hommikul tuli öde nuttes poest tagasi; seal olevat räägitud, et venelased olevat juba Saaremaa okupeerinud. Rahustasin teda, kuid ise mõtlesin: „pole sugugi võimatu kui venelased ongi juba Saaremaal!” Et midagi erakorralist lahti on, võis sellestki järeldada, et „Postimees” sel hommikul õigel ajal ei ilmunud – postkast jäi tühjaks. Alles kella 1. aegu päeval tuli leht. Võtsin selle ärevalt kastist välja ja lõin hingepidades lahti. Esimesel leheküljel seisid suured pealkirjad „Kaugeulatusliku tähtsusega lepingud E V. ja NL vahel” jne.

⁷ Ränk oli töötanud üleajateenija-velskrina Lasnamäel Lennuväe Maalennu Salgas 1923–1925 (Viires 1992: 237) ning seega eri lennukite häältega tuttav.

⁸ Nikolai Reek (1890–1942), kindralleitnant, 1939–1940 oli Jüri Uluotsa valitsuse sõjaminister.

Selle alla K. Pätsi ja J. Stalini pildid. Mul seisab vist eluaeg meeles, kuivõrd võikalt mõjus mul sel hommikul Stalini pilt ses lehes. Esmakordselt EV. ajaloos oli selle mehe pilt Eesti ajalehe esimesel küljel. See tundus nagu lubamatu sissetükkimisena venelaste poolt. Teiseks oli sel hommikul avaldatud pilt üks neid variante, mis Stalinit laseb paista võltsimatult kavala asiaadina. See on peaaegu karikatuur⁹ nende standard portreedega võrreldes, mille kaudu meil hiljemini tutvustati „rahvaste isa”.

Et „nüüd oleme läbi”, see tunne kippus vägisi alateadvusest üles. Aga inimene ise oma soovunelmatega püüab kogu aeg end rahustada: „katki ei ole midagi”. Igatahes rahu ja tasakaal on kadunud ja see sunnib otsima teisi – kolleege ja teisi tuttavaid, et kuulata nende arvamist. Mäletasin kuidas tundsin end abituna sel päeval nagu laps, kes otsib troosti teiste suust. Omal oli nagu jalgealune kadunud. Kuid mida leidsin troosti asemel: suure peatu massi, kellel suu jahmatusest samuti ammuli kukkunud. Ei ole ma eesti haritlaskonda kunagi nii peatumana, nõutumana näinud, kui sel ja järgmisil päevil. Oli inimesi, kes naiivselt uskusid, et baasid Eestis jäävad baasideks ja et Nõuk. Vene täidab sõnasõnalt lepingut. Ma ei tea, kas ma seda neil päevil uskusin, kuid igatahes püüdsin end seda küll väga uskuma panna. Teine osa seltskonnast, mis näis olevat vähemuses väljendas oma arvamust avameelselt: „baasid on Venele ainult hüppelauaks”. Alateadlikult andsid neile õiguse, kuid üks asi vihastas: mida nüüd peale hakata, sest pealehakkamist, head päästvat ideed polnud ka neil pessimistidel. Lõpuks vihastusin kogu selle nõutu inimkarja peale ja [ei] läinudki neilt enam lohutust otsima. Selle asemel jalutasin palju ja üksinda. Kuid kusagil ei saanud lahti tunde, et nagu oma ihusse on taotud hulk teravaid naelu. Esialgu polnud õnneks venelasi tegelikult näha. Väed pidid tulema hiljem. See moment oli õudne oodata. Kartsin, et kui näeksin läbimarssivaid venelasi Tartus, siis tormaksin neile käsitsi kallale.

Kõigi kannatusele seltsis alanduse ja mahajäätuse tunne. Liiksid kuuldused, et Eesti oleks võibolla venelastele otsustanud vastu astuda, kui Soome ja Läti

⁹ Hiljem on lisatud juurde sõnad „mõjus” ja „nagu”, nii et lause algus kõlab nii: „See mõjus peaaegu nagu karikatuur ...”.

Gustav Ränga elukoht Tuule tn 1 Tartus. Foto: Harry Douglas 1990.
ERM Fk 2355:81

poleks abist ära ütelnud. Soome poolt olevat tulnud kategooriline ei. Mina seda ei uskunud ja pidasin, ning pean veelgi kõiki neid kuuldusi meie oma välisministeeriumi lansseerituks. Pidasin säärast teguviisi väga autuks: alistuda oma nõrkuses ja näidata rahvale et süüdi pole valitsus, vaid sõbrad väljaspoolt. Küll vihastas aga mõnede Soome ajalehtede toon, milles mõnitavalt käsitati meie õnnetut olukorda. Võib olla oli siin süüdi ka meie oma ajakirjandus, mis püüdis sageli moraliseerivalt osutada meie vabariigi valitsuse „tarkusele” ja soomlaste „rumalale” kangekaelsusele. Igatahes Soome Talvesõja ajal pidas meie ajakirjandus end paremini üleval.

Pikka mööda hakkasid inimeste meeled rahunema, kui tuli uusi ärevust tekitavaid sündmusi. Ühel oktoobrikuu hommikul (vist 10. kuupäeval) läbis ajalehti sõnum, et baltisakslased kutsutakse Saksamaale.

Mind haaras see teade millegi pärast väga valusalt. Tunnetasin korraka, et vanul Baltimeremal midagi rebeneb ja Saksamaa meie vastu nüüd oma huvi hoopis kaotab. Olime olnud baltisakslusega sageli lahkarvamistes, kuid nüüd tundus häkki, kuidas selle rahvuse lahkumisega kaotame häkki tüki oma olemasolust. Olime kaldunud ses rahvas otsima endale ainult vaenulikkude, kuid olime hoopis unustanud need positiivsed momendid, mis Saksa rahvuse naabus meile annud. Lääneline kultuuriõhk, kirjatarkus, hoolsus – need momendid välgatasid läbi aju. Kuidagi valus hakkas, kui sellele lahkuvale rahvale mõnest suust parastusi järel hüüti (mäletan Jänkimehe¹⁰ üht kirjutist – vist „Uus Eestis”). Tundsin häkki intuitiivselt, et siit peale alles hakkab tõeline eesti oma ajalugu

¹⁰ Evald Tammlaan (1904–1945), kirjanik ja ajakirjanik, kes kirjutas ajakirjanduses Jänkimehe pseudonüümi all.

ilma saksa elemendita. Ja milliste õudsete tähistega all. Bolševism – viisnurk – Aasia!

Selles meeleolus võib arvata, kuidas mõjus 11. X hommikul teade ajalehes, et minu hää sõber (kuigi poliitilistel põhjustel pisut kaugenenud isik) Ilmar Tõnisson¹¹ on surnud. Enne kui jõudsin teate sisuni, välgatas peas: ta on enda tapnud; ta ei jõudnud kanda neid hiiope sõnumeid, mis nüüd üksteisele järgnesid. Aga ei. Ta pidi surema palju häbistavamalt, nimelt oma naise käe läbi. Naise poolt püstoliga maha lastud ja niisugusel ajal, mil vajasime kõige hädalisemalt igat kainet, loogiliselt mõtlevat pead. Tundsin sel hommikul andestamatut viha selle naise vastu, kes võttis omale õiguse lõpetada vägivaldselt mehe elu, mis kuulus kogu rahvale. Nüüd tagantjärele tekivad juba mitmed kaksipidi mõtlemised: kui naine poleks oma kätt tõstnud, kas pole siis võimalik, et Ilmar T. oleks hiljemini tapetud veel häbistavamalt GPU¹² mõrvarite poolt. Tõsi – oli veel võimalusi Eestist välja pääseda, kuid kas T taoline põikpea oleks seda teinud. Näe Jaan Tõnisson¹³ uskus, et bolševikud mängivad mingit aumehe-mängu ja jäi saatuslikult lõksu – nende käte vahele. Kuid olgu kuidas on. Igal juhul selgus alasti tõde, et Tõnissoni perekonna osa on eesti ajaloos lõpuni etendatud. Tajusin seda siis selgesti, kui Ilmari matusel nägin pisaraid läikimas Vana Jaani silmis. Ta hoidis endiselt veel pea püsti – kuid vaim oli murtud – lootused maha maetud. Nüüd, kus ka Jaan T. on kadunud (kas tapetud või venesse viidud) kujutab Tõnissoni elutöö nagu suurt kustunud ja jahtunud tuleaset, millelt tuul pühib tuhka iga nelja ilmakaare poole.

Jaan T. Suur mees, ideeline inimene, jõuline kuju, kes rakendatud kogu oma võimetega rahva teenistusse, kuid ka liiga killustatud ning eksis saatuslikult ikka oma abiliste valikuga. Sellepärast polnud tal kooli ega järelkasvu. Poeg oskas sünteetiliselt mõelda, oli haritud – kuid saatus võttis tema just meie uuema ajaloo traagilisimal silmapilgul.

¹¹ Ilmar Tõnisson (1911–1939), poliitik, Jaan Tõnissoni poeg.

¹² Riiklik Poliitiline Valitsus, Nõukogude Liidu julgeolekuorgan, KGB eelkäija.

¹³ Jaan Tõnisson (1868–1941(?)), riigitegelane, poliitik, õigusteadlane.

Meie, ringikene noorem põlvkond haritlasi teotsesime tol ajal ERK-is¹⁴. See rahva peata olek kajastus osalt ka ses orgis. Püüdsime väga piiratud oludes teostada vastulööki põranda alt. Organiseerisime salajast bolševismivastast rinnet – propaganda kaadrit, kuid sest ei tulnud midagi välja. Omavahelised intriigid panid end siingi osaliselt maksma. Seltsid ja korpid mängisid veel lõhestavat osa. Mäletan kaht meest. Klubi esimeest K-d¹⁵ ja kultuur-poliitilise sektsiooni esimeest K-i.¹⁶ Esimesele rääkisin vastupropaganda tarbest, kiitis heaks, ega liigutanud ise sõrmegi. Teine lahkus hirmuga kohe kogu meie org:ist, ilma motiive esitamata. Üks sai enamlaste ajal dekaaniks, teine dekaaniks ja hiljemini prorektoriks. Niisugused olime a. 1939. Olime spetsid oma erialal, kuid mitte võitlejad ega mitte ka ideoloogid. Tundsin kibedasti, et palju laidatud ärkusaegne haritlane oli meist palju tugevam; nad moodustasid palju vankumatuma rinde 1870, kui meie 1939. Häbi – aga tõsi! Individualism, mis ajab taga karjääri; ei heida pilku paremale ega pahemale, ei hea ega kurja tundmist südames.

Detsembri alguses tabab meid uus üllatus: Vene on tunginud Soomele kallale. See on nii julm uudis; – otse uskumatuna tundub, et Helsingit on pommitatud. Nüüd on selge ka meie saatus; ei tehta enam illusioone. Aasia ründab¹⁷ läänepoolt! Kui vähe meie inimesed Soomet tundsid, näitab mõne mehe arvamus, et Soome Kuusise¹⁸ õngesõõta nähes laguneb sisemiselt pooleks – valgeks ja punaseks. Ei uskunud mina seda kunagi, samuti ka seda mitte, et Soome selgroog murtakse nädala või paariga. Saime Soome sõja ajal kogeda palju vastikut oma liidu tõttu Venega. Mõni ajaleht materdas Soome „rumalust”, et ta sõtta läks

¹⁴ Eesti Rahvuslaste Klubi oli aastatel 1931–1940 tegutsenud aktiivne rahvuslik ühendus, mis andis välja üld-, majandus- ja kultuuripoliitilist ajakirja ERK. Ühendusse kuulusid mh Harri Moora, Richard Indreko, Johannes Aavik, Edgar Kant, Oskar Loorits, Andrus Saareste, Julius Mägiste jt.

¹⁵ Ääres märkus: Kant. St Edgar Kant.

¹⁶ Ääres märkus: Kadari. Helmut Kadari (1903–1976), õigusteadlane, TÜ professor, 1940–1941 õigusteaduskonna dekaan.

¹⁷ Hiljem kirjutatud „tükib”.

¹⁸ Ränk viitab siin soome päritolu nõukogude poliitikule Otto Kuusinenile (1881–1964), kes oli Soome nukuvalitsuse juht nn Soome Demokraatlikus Vabariigis alates 1. detsembrist 1939.

Kallis kello. Ränk

Kuna õhu Läänemere ümber muutus üha ja üha hübsemaks, siis on küll viimane aeg kõrgkõrde Lude ja teostale lõppredale seal paal lahke mõned mead, sest praeguses olusarvas, kus aparatas on pöand mis kü-
 mechi veerema, pale kndel kuu, kus ja mis aluavras me jälle kaakame. Nõõdas on meie 20-aastane vaaruseidülla
 es seisab aeg käis kõbedat võõrmat
 pua rahva alemasalu ja suatuse eest. Meie teed ja meetodid väivad misma lahku,
 kuid mere ühine tahe pead olema rüha ja alati oma kuu kultuuripese käibi-
 kavuse paremate ajade jaoks. Neü kuulund
 Soamest eheheideid eeskuse meekuse ar-
 vel (näpu lunnita!), kuid ma usun, et praegusel lõmapöõful on ija käibi eeskuse
 palve, et teie käis seal paremini käins.
 Soamesõja rahvaste heeluseus on alund, et nad

Gustav Ränga kiri Kustaa Vilkunale, 10. oktoober 1939.
 SKS KIA 1231:30:11

ja ülistas oma baaside andmise „tarkust”. Laidoner¹⁹ kutsuti kesk sõjaaegu Moskvasse marssal Vorošilovile²⁰ külla ja peeti seal kinni hulk aega. Rahva seas liikusid siis jutud, et Vene nõuab Laidoneri kaudu Eesti desarmeerimist. L. tuli tagasi ja nimetas oma avalikus kõnes neid kuuldusi pöörasteks. Räägiti, et ta Moskvast kingitusena on toonud kaasa valge täku.

Mind vihastas alati Laidoneri ja ka teiste oma riigimeeste kõnes väljendus „suur sõda on käimas – katsume end sellest kaugel hoida”. See väljend oli suureks kontrastiks endistele paraadikõnedele, kus lubati iga vaenlane, kes maale julgeb tungida – teha pihuks ja põrmuks. Muidugi ei olnud meil nüüd enam teist teed kui „rahu”, kuid kuhu see rahu meid viib, selles polnud ka enam mingit kahtlust. Rahukõnedele vaatamata oli rahvas, eriti Kaitseliidu ümber koondunud tegelaskond, sõjakalt häälestatud: räägiti avalikult, et Vene baasid likvideerib Kaitseliit üksi mõne päevaga. Võib olla oli aga siin tegu ka provokatsiooniga venelaste endi poolt.

Igatahes olime Soome sõja ajal juba venelaste poolt okupeeritud, sest peale lepingus ettenähtud baaside asusid vene sõjajõud algusest peale ka Tallinnas ja Tallinna reidil. Räägiti, et meie lenduridki pidavat õhkutõusmise loa muretsema venelastelt ja meie välispasse kontrollivat ka venelased. Kui rahvas lõpuks nägi, kuhu ta oli jõudnud, lõppes ka arutamine, mis meist saab. Nende arutluste asemel hakkas nüüd liikuma igasugu kuuldusi venelaste viletsast välimusest, nende varustuse nõrkusest ja inimeste endi pururulusest. Kuuldusi ei saanud sageli eraldada vastavasisulistest anekdootidest, milliseid liikus rahvahulgas laviinide kaupa. On päris huvitav, kuidas ummikusse aetud rahvas end nende naljanditega aitas püsti hoida. Pealeselle muudeti punaväelaste revolutsioonilised marsilaulud üle öö lööklauludeks, mille sisus väljendati kas küünilist üleolekut venelasest, või taheti viimane teha otse lolliks („Eesti piir käib vastu Hiina müüri, Venemaa peab maapealt kaduma” „Enne olin

19 Johan Laidoner (1884–1953), Eesti Vabariigi sõjavägede ülemjuhataja.

20 Kliment Vorošilov (1881–1969), Nõukogude Liidu partei-tegelane ja sõjaväelane. 1934–1940 oli NSV Liidu Kaitse rahvakomissar (kaitseminister).

Venemaal kolhoosnik, täia täis ja ilma püksata” jne).

Massipsühholoogile oleks pakkunud okupatsiooni järgmine aeg õige tänuväärne ainet. Siin võib tähelepanna, kuidas rahva vangistatud vaim paljugi laskis täituda oma soovunelmates, seda milleni elureaalsus ei küünitunud. Siia sarja kuuluvad jutud, kuidas Kaitseliit Saaremaal on terve päeva punaarmeeas- tega võitlust pidanud ja viimased laialilöödnud, kuidas noormees punasõduri oma pruudi akna all surnuks löi jne. Eestist Soome sõtta appiläinute arvu laskis rahva fantaasia mitmekordseks tõusta ja meeleldi räägiti omameeste sangaritegudest Soome rindel. Edasi liikus spontaanselt tekkinud kuuldus ühest välisraadio teatest, mis lubanud meile vabastust „enne kui lehed puudelt langevad” jne. Rahvas nägi ja tundis oma jõuetust ja otsis tuge soovunelmatest. Ainus punkt, kus rahvas sai nagu kaudselt oma teotahet avaldada, oli salajane soomlaste abistamine. Kui lai ja tõhus see abi oli selgub muidugi veel edaspidi; igatahes oldi uhked, et saadi Vabadussõja aegset auvõlga osaltki tasuda. Suurnumbriks oli ka Soome raadiokuulamine. Venelased püüdsid Sm. saadet igati segada ja see segamine andis esialul tulemusigi. Varsi leiutati aga lihtne siseantenn, mis kõik segamiskatsed muutis tühiuks.

Nii saabus lõpuks 1940. a. kevad ja sellega õnnetu Soome rahuleping. Mulle löikas eriti hinge Viiburi kaotus, kuna teadsin, mida see karjalastele ja kogu soomlastele tähendas. Kaotus oli majanduslik, kuid ka moraalne. Soome talvesõja lõpp ja [?]rahu mõjusid masendavalt sellepärast, et nüüd nähti kõik võimalused olevat läbi ja karta oli, et Vene surve muutub meilgi nüüd järsku halvemaks. Kevad möödus siiski veel üsna pahaendeta ja mina usaldasin kitsamas ringis tõstatada isegi küsimuse, kas mitte Soome kodutuid lapsi Eestisse suvitama kutsuda.

Omasugune poliitilise elu baromeeter on ikka kohvik. Ärevatel aegadel külastasin seda sagedamini kui muidu. Siin võis juba 1939. a. sügisest saadik tähelepanna erilisi rühmitusi (nimelt Ko-ko-ko-s), kes enne nii teravalt pole silma paistnud. Nii oli näha, et kirjanik Jakobson²¹ dirigeeris üht laudkonda, kus võttis

21 August Jakobson (1904–1963), kirjanik ja hilisem Eesti NSV riigi- ja ühiskonnategelane.

Kohvik Ko-Ko-Ko Tartus. TLM F 9980:3

istet kirjanikke, kunstnikke, aga ka muidu kirjanduse- ja kunstiharrastajaid nooremast sugupõlvest. Nende ülalpidamine oli kuidagi väljakutsuvalt ärev; kuulati põnevusega üksteise summutatud juttu jne. Ühes nurga latris taotses istuda 4-5 inimest, kelle hulgas Habermann²² silma paistis ja kus võis näha venelase Sõstšikovi²³ kuju. Ka neil näis midagi tähtsat olevat arutada, sest Habermann tavalisel ajal ju kohvikus ei käinud.

Siis juunikuu keskpaigast alates hakkasid sündmused arenema häkki pöörase kiirusega. Sündis meie vabariigi tormamine punasesse kuristikku

22 Harald Haberman (1904–1986), zooloog ja vasakpoolne ühiskonnategelane.

23 Mihhail Sõstšikov (1911–1980), bibliograaf, nõukogude aktivist ja tsensor.

kõige kiiremas tempos. Halvad kuuldused tulid juba pühapäeva 16. juuni õhtuses raadiosaates Türitl. 1. „Balti nädala“ veetmine, mis pidi kestma kolm päeva, lõpetati häkki pühapäeva (16. VI) õhtul. See laskis halba ennustada. Õhtul, hiljemini järgnes juba vabariigi valitsuse erakorraline teadaanne, millega teatati, et N-Liit saadab „lepingu garanteerimiseks“ Eestisse uusi väeüksusi, mitmele poole Eestisse. Samasuguseid teateid tuli Leedu ja Läti kohta.

Esmaspäeval ootasime venelasi ka juba Tartusse. Linna nad aga ei ilmunud, vaid jäid üle jõe Annemõisa juurde laagrisse. Kuuldus, et meie poolt olevat venelastele pakutud sideohvitseri, kuid see pakkumine olevat üleolevalt tagasilükatud: „meie oskame isegi liikuda!”

Vägede ilmumine Tartu piirkonda viib julgemailgi tuju. Jälle istutakse koos, kuid ühe jutt on nõutum kui teisel. Mul oli mitu korda väga pentsik tundmus: kui veel kooliõpilane olin, pidasin professorit Tarkuse tipuks, kes kõik maailma probleemid oskab lahendada; nüüd istun nende hulgas lausa ja kogen, et siin inimlik aru enam midagi ei loe. Tarkus on nähtavasti ka siis ainult maasoolaks, kui võim ta seljataga istub. Sama hale oli kuulata peaminister prof. Uluotsa lahkumiskõnet raadios, mis püüdis rahvast trööstida, kuid oma troostitusega tegi ainult kuulaja araks. Võim oli kadunud, samuti sõnade sugestiivsus.

Juba venelaste linna marssimisel (vist 20. VI õhtul) on käinud rahva suureks üllatuseks mõned „haritlaste” esindajad neid linnaserval vastu võtmas, punased linnid rinnas. Räägiti Habermanni ja Hintide²⁴ paarist. Küll oli häbi siis kuulata seda pugemist ja küll oli häbi endast ja oma rahvast, et niisugune asi üldse oli võimalik.

21. juuni hommikul sõidame naisega paadis üle jõe, sest olime koos käinud mööblikaupluses. Juba paadis räägiti mingist rongikäigust või rahvakogumisest, kuid see jutt tegi mulle ainult nalja. Uskusin nii eesti tööliste kainesse mõistusse, et igasuguse rongikäigu punaste auks pidasin võimatuks. Turult kaubahoovi kaudu Suurturule liikudes hakkas paistma Võidu tänavalt, Riia tänava tagapõhjal punane lipp. Mõtlesin: „näe hullu keegi on söandunud isegi punase lipuga välja tulla”. Niivõrd uskumatu see oli. Siis selgines, et rongikäik on üsna pikk ja punalippe ning plakateid mitu. Rongikäik koondus raekoja ette, kuhu sõitis ka üks punast värvi veoauto agitaatoritega. Autos oli töölisi, kuid ka meie „intelligentsi” esindajad Habermann, Hint, Hion²⁵. Nähtavasti proletaarlast ses autos pidi kujutama üks jõuetult kõhn, väike, närudes naine, kes oma hoiakuga vägisi meenutas allakäinud uulitsatüdrukut. Otsekohe löödi orkestri saatel „Internatsionaal” ja muud laulud lahti. Kaasalauljaiks olid aga peamiselt „härrad” autos, kuna rahvas – enamasti ka

24 Aadu Hint (1910–1989), kirjanik ja hilisem Eesti NSV ühiskonnategelane. Abikaasa Debora Hint (1916–2007, al 1941 Vaarandi), luuletaja.

25 Viktor Hion (1902–1969), psühhiaater ja hilisem ENSV riigitegelane.

töölised vaatasid seda häkki ilmunud „revolutsiooni”-jõuku tumma hämmastusega pealt! Ei mingit vaimustust, ei mingit spontaanset kaasaminekut kellegi poolt! Nigela ja tehtud mulje jättis kogu demonstratsioon. Kõnelejad võtsid sõna üksteise järele, söimasid meie Vabariiki ja püüdsid üksteist ületrumbata lubadustes. Mäletan neist veel Habermanni lõpuhüüet: „Meie ehitame uue ja parema Eesti!” – Häbi oli näha seda meest, kes kogu iseseisvuse aja oli olnud ülikooli juures – alul üliõpilasena ja siis assistendina; töötanud EKSeltsi²⁶ koduüürimistoimkonnas, pikka aega juhatusliikmena, rääkides seal suure suuga eesti rahvuslikust kultuurist. Liikus kuuldusi, et H. on kommunist, kuid kõik olid arvamusel, et see on vana jutt, millel enam tõepõhja ei tarvitse olla. Ta armastas rääkida küll alati poliitilistel teemadel, kuid kunagi ei reetnud ta oma salajasi vaateid. Kelm! Mäletan kord aastaid tagasi, kui olin üksi ilma perekonnata linnas, kohtasin temaga restoran „Kuld-Lõvis” lõunasöögi aegu. Parajasti oli kindral Reek vene manöövritelt tagasi jõudnud. See ei äratanud minus mingit erilist tähelepanu. Peale sööki küsis H. häkki: „Kas teate, mis Reek kodumaale jõudes on öelnud oma lennuväelastele?” Ei tea. Ta öelnud: „Venelasel on nii võimas ja esmaklassiline lennuvägi – nii et võite oma masinad pista kotti, teha pole nendega ometi mitte midagi. Siis järgmine küsimus: „Kas teate ka kõige uuemat uudist? Meil käivat Valga rajoonis kindlustööd, mida venelased rahaliselt toetavat”. Ma ei osanud säärase jutu puhul samahästi kui mittemidagi lausuda. Ka jäi mul tookord arusaamatuks, miks need tühjad jutud H. nii rõõmsaks tegid; ta rääkis neid suure sisemise mõnu ja naudinguga.

Nüüd see palja kolbaga ja trotsliku jutuga noormees seisis siis autol ja kõneles. Kõneles ja pigistas iga lause järele lõualuud nii kokku, et nägu moondus. Ja rusikaga lõi takti ette, kui rahvas pidi „isale” hurraa karjuma. Kõne ja laulude ajal töötas pooleli oleva linnapanga müüridel, sealsamas kõrval töömehi. Neid kutsuti alla ja kästi töö seisma jätta. Kutsujatele vastati mõnitades ja keelt näidates: „Meie mustad mehed säärase härrade sekka ei passi!” Tõepoolest härrad ja „vaimuaristokraatia” seal autos seisiski. Näe, H. kõr-

26 Eesti Kirjanduse Selts.

Tartu töötajate miiting Tartu Raekoja platsil 21. juunil 1940. TM F 216:12

val on Neeme Ruus²⁷, see poolharitlane, kes kunagi Tartu ülikooli pooled teaduskonnad kui eluvõõrad lubas sulgeda. Tegeles siin ja seal „vabaharidustöö“ alal, mängis opositsionääri, kuid läks lõpuks siiski „Uus Eesti“ kaastööliseks. Et ta kommunist oli, seda ei uskunud keegi, – küll oli ta selge karjerist. Nüüd ta seisis seal autos, nägu tähtis, helesinine siidsärk tuules lehvimas. Iga sõna lausunud needmise häälega. Vilet-sad! Ei kannatanud lihtsalt kaua vaadata, häbi, põletav ja kõikimattev häbi hakkas endast ja oma rahvast. Seal on siis meie noorempõlv, oodatud järelkasv,

27 Neeme Ruus (1911–1942), töötanud vabahariduse valdkonnas. Juunis 1940 sai Varese valitsuses sotsiaalministriks.

meie liberalistliku kasvatustöö vili. Seal on siis need „idealistid“, kelle ideedest teised alati „arusaad“ (Inimesest peab ju „arusaama“ kui sa ise haritud inimese muljet tahad jätta!). Ei kannatanud enam. Läksin jälle kohvikust „abi otsima“ nagu seda olin teinud 1939. a. oktoobris. Ja mis abi sa sealt saad: seal vedeleb ju oma ükskõiksuses teine „idealistlik“ pool meie haritlasist. Vihastusin sest ükskõiksusest ja pöördusin esimese ettejuhtuva mehe poole, kes kuulus ühe radikaalse Seltsi nooremisse sugupõlve²⁸: „Kas Teie ei teagi, mis praegu väljas tehakse?“ „Miks ei tea!“ „Aga kuidas

28 Hiljem on Ränk juurde kirjutanud märkuse: „H. Mark“. Arvatavasti Heinrich Mark.

saate olla nii ükskõikne?“ Tema on rahulik, sest tema arvates pole see demonstratsioon väljas millekski muuks, kui ainult selleks, et Pätsist lahti saada. Oh naiivsust, naiivsust küll! Viha Pätsi vastu oli mõnes ringkonnas siis nii suur, et pimestas kogu meie oma-riikluse perspektiivid! Ja iseloomulik küll: meie kohviku „radikaalidel“ on kõigil peas enamvähem lõbus nägu ja nende silmadest paistab, et nagu oleks midagi „kordaminemas“. Näed sealt hõljub sisse lõbunaise välimusega pr. Ruus²⁹, N. R. abikaasa. Ja issake, kuidas tema ümber kohe korraga naeratab kümnekond paaši. Ma ei tea nüüd tõesti kas on see naise võlu või uudseleiva lõhn, mis inimesed nii varvastel käima paneb. Mul igatahes hakkab vastik ja tulen hoopis koju.

Kuid ega koduski rahule jäta see „revolutsioon“.³⁰ Pealelõunat vajub mööda Narva tänavat linna kruusaugu juurde sundkorras kokkuaietud rongikäik, kus on näha juba päris massiliselt punalippe. Näha küll, et sündmuse vastu on jõutud põhjalikult ettevalmistusi teha. Ei taha neid näha ega kuulata, kuid moodne propaganda tungib ka seinapragude vahelt läbi. Kruusauku, vanade haudade juurde on ülesseatud kohutavalt kõvahäälelised väljuhääldajad, mille röö-kiv, metalline kõla tungib ebadiskreetselt igale poole. Kõned, laul, kõned – kriiskavaid naisehääli. See kõik on talumatult võigas, kuid põgeneda nende eest pole kuskile. Aasia tungib peale kogu omas alasti tooruses ja meie oma inimesed kõnelevad teed vabaks. Kuuldub, et kruusaugust minnakse Tähtvere parki, kuhu jäädakse ootama seniks, kui Tallinnast tulevad rahuldavad teated uue valitsuse kohta. Seal olevatki see teade vastuvõetud, kuid mitte väga suure rahuldusega. Rahvas rääkis järgmistel päevadel üht juttu, mis kõlas umb. järgmiselt:

Tähtvere koosolek on valinud delegatsiooni, koosseisus Haberman, Hint ja Ruus, kes pidanud kohe sõitma Tallinna oma pahameelt avaldama säärase hapnenud kodanlaste valitsusse kutsumise vastu,

29 Karin (Linda) Ruus (1913–1976), õpetaja, hilisem näitleja ja näitejuht.

30 Ränk elas Raadil Tuule tänaval.

nagu on Barbarus³¹, Kruus ja Semper³². Siis tulnud aga teade, et Ruus on saanud sotsiaalministriks ja sellega on delegatsioon lagunenuki.

Õhtul tehti Tallinna sündmused raadiokaudu teatavaks. Diktori hääli oli ennekuulmatu, võõras ja juba häälest kuulus võõrast hoiakut, protesti ja parastamist. Kuuldus, et „rahvas“ on demonstreerinud Kadrioru lossi ees ja presidenti mõnitanud. Lootsin veel, et punane demonstratsioon piirdub ainult Tartuga – kuid raadiosaade pühkis nüüd selle lootuse hoopis minema. Jäi ainult oodata uut valitsuse nimekirja. Mul oli öde Tartus, kes tahtis samal õhtul alustada Saaremaa sõitu. Keelasin selle kategooriliselt, sest kartsin, et Tallinnas puhkevad rahutused ja ka liiklemistakistused. Õel oli pisarad silmas, sest tedagi olid haaranud häbistavad teated.

Hilisõhtused raadioteated tõid uue valitsuse nimekirja: „Peaminister Vares-Barbarus, asetäitja Hans Kruus; haridusmin. Joh. Semper, kohtum Boris Sepp³³, sõjam. kindr. T. Rotberg³⁴, välism. Nigol Andresen, majandusm. J. Nihtig³⁵, teedem. O. Kärm³⁶, põllutööm. adv. A. Jõeäär³⁷, sotsiaalm. N. Ruus ja sisem. Maksim Unt³⁸. Mu aken oli lahti; alt hüüdis peremehe hääli rõõmsa ärevusega: „kas uue valitsuse koosseisu tead!“ „Tean!“ Ka minus oli momendil spontaanne kergendustunne: siiski niipalju tuntud inimesi, osalt lugupeetud seltskonnategelasi, teadlasi, vähemalt verise terrori hoiavad nad ära. Säärane oli mulje esimesel üllatuse silmapilgul. Pikemal järelemõtlemisel tekkis küll kahtlusi (eriti ku meenutasid vaenulikku hoiakut presidendi vastu): kas ei ole see valitsus vaid silt, mille varjul mustad jõud tegutsevad, kuid sel ööl võis siiski

31 Johannes Vares-Barbarus (1890–1946), luuletaja, poliitik, määrati Eesti Nõukogude nukuvalitsuse peaministriks juunis 1940.

32 Johannes Semper (1892–1970), luuletaja, töötas tollal ülikoolis ja oli ajakirja Looming toimetaja.

33 Boris Sepp (1894–1942), advokaat, kohtuminister oli lühiajalisel.

34 Tõnis Rotberg (1882–1953), sõjaväelane, kindralmajor.

35 Juhan Nihtig (hilisem Narva, 1888–1942), ajalehe Uus Eesti direktor ja ETK juhataja.

36 Orest Kärm (1902–1944), majandustegelane.

37 Aleksander Jõeäär (1890–1959), poliitik ja advokaat.

38 Maksim Unt (1898–1941), töölisiikumise tegelane ja poliitik.

rahulikult magama heita. Tänavarahutusi põhjakihi poolt siiski karta ei ole.

Järgmine päev (laupäev) algas Tartus jällegi rongikäigu ning miitinguga Suurel turul; samas autos samad näod. Rahvast koguneb pisut enam. Naised peatuvad turukorvid käeotsas, teevad põlastava näo ja lähevad. Rahvas üldiselt uimane ja mahalöödud. Ei mingit ägedat reageerimist kõnelejate rumalustele. Vaatasin: kui kerge oleks praegu seda kõneautot ümberkummutada, kui ainult oleks paarkümmend agarat tudengit kasutada. Aga kus nad nüüd on – maal. Enamlased on valinud paraja aja oma ettevõtteks. Kohtan mag. N-st ja räägin temale oma mõtte. Ta käib korra ringi, kuid ei leia rohkem üliõpilasi kui vaid ühe. Jõud on väikesed, jääb üle vaid vaadata, mis tuleb. Rahvahulgas näen veel üht akadeemilist naist Aira Kaalu³⁹, kuid imestan silmad peast: see on ju nagu palveõde hüsterikas; pil-lub käsi taevapoole ja hüüab appi „rahvaste isa“ kogu oma kannupoistega.

Räägib [H]Int ja suunab oma jutu poliitvangide vabastamisele. Kõne ajal sammub rahva seast omale teed läbi tehes autole lähemale üks musta kaabuga mees – nähtavasti tööline. Näatab end jalgrattale, paneb kaks kätt suu äärde ja hõikab kõnelejate poole: „Ärge uskuge seda Hinti; Hint on provokaator, küsige, mis ta tegi oma algkoolis!“ Ei tea, kuhu see mees oma jutuga sihtis ja mis mees ta lõpuks ise oli. Igatahes see jäi ainukeseks hüüdjaks-hääleks sel miitingul. Hale oli kuidas Eesti Vabariik langes. Ei ühtki suurt sõna tema kaitseks; ei ühtegi sangarit, kes oma elu oleks ohverdanud otse võitluses. Võibolla mõnigi oleks reageerinud teisiti kui ta oma hilisem, häbistav saatuse oleks selge olnud. Võib-olla oli see aga ka väikerahva õige eluinstinkt – hoida oma näpud sealt eemale, kus puudub silmnähtav võiduvõimalus. Häbistavat mängu ei alganud ju mass, vaid meie juhtkond, kui Moskva leping allakirjutati ja see mäng nüüd jätkus. 21. juunil korjati sõjav. ülemjuhataja käsuga isegi kaitseliidu relvad ära; selle liidu, kes oli eesti rahva südametunnistus. Mis jäi siin siis veel rahval teha. Teda oli häbistavalt mahakupeldatud.

Kuidas Eesti Vabariigis üleskasvanud inimestel-kommunistidel teatav alateadlik pieteet oli oma asja

³⁹ Aira Kaal (1911–1988), luuletaja, prosaist, publitsist.

vastu, seda näitab ilmekalt punalipu heiskamine Tartu raekoja torni. Häkki tekib koosolijate hulgas hüüe: „punalipp raekoja torni – kohe, kohe!“ „Kes annab oma lipu!!?“ Meie „intelligentsi esindajad“ Hint j.t. on kõik lipukandjad autos, kuid ükski end ei liiguta. Nägudelt peegeldub ilmne kõhklus – kuid siis lahendab selle piinliku olukorra nahaparkal, hiigla lätlane Virza, kes viib oma ühingu punalipu raekotta ja varsi ilmub koja unkaaugus nähtavale punane, mille eest taganeb sini-must-valge. Ei kannatanud seda momenti vaadata, vaid taandusin ümber raekoja nurga Ülikooli tänavale ja sealt Aia tänavale ERM-i majja⁴⁰.

Seal kohtan oma vana heasüdamlist raamatupidajat, L-d⁴¹, suurt enamlaste vastast. Ta parajasti selgitab oma kogemuste najal omi vaateid osak. juh. Urgartile⁴², kes, üllatav küll, on häkki kommunist. Keskustelu liikus tallanaha, riide, leiva jne. hinna tasapinnal, kus üks näitas kui vilets sealpool piiri elatustase on ja kus teine kogu aeg vastuväitis. Sümpaatiad ja antisümpaatiad olid selged ning näha oli, mida hra U. mõtles. Nii siis: oma õpinguis ummikusse jooksnud, suur päevavaras U. ootas uut päikesetõusu idas; see meie tähtsam kirjandusearvustaja oli siis salapunane. Neid salapunaseid ilmus nüüd päevavalgele mujalgi just nagu seeni peale vihma. Esimene tänurongikäik, mis korraldati kohe peale uue valitsuse ametisse hakkamist, neid ülejooksikuid veel palju ei sisaldanud. Panin selle rongikäigu lõpus tähele ainult pr. Johani-Mugastot ja tema truud meest Johanit⁴³. Aga kohvikus hakkas nüüd enam ja enam silmapaistma boheemlaste hulgas punaseid, eesotsas Jakobsoni ja Jürnaga⁴⁴. See enne nii alandlik pere oli muutunud nüüd väljakutsuvaks ja kärarikkaks. Oli ka rahulolematuid. Nii räägitakse üht

⁴⁰ Tänapäeval Eesti Kirjandusmuuseumi maja Vanemuise tänaval. Kuni 1940. aasta sügiseni kuulusid Kirjandusmuuseumi osakonnad ERMi koosseisu.

⁴¹ Ränk on hiljem juurde kirjutatud Linds. Ernst Lindsi oli pikaajaline muuseumi raamatupidaja.

⁴² Oskar Urgart (1900–1953), kirjanduskriitik ja bibliograaf. Eesti Rahva Muuseumi juures asunud Eesti Bibliograafia Asutise juhataja 1923–1940. Hiljem ENSV Kirjanike Liidu vastutav sekretär ning ajalehe Sirp ja Vasar toimetaja.

⁴³ Helene Johani (1925–1933 Mugasto, 1903–1999), raamatukogu- ja raamatuteadlane, õppejõud. Abikaasa Andrus Johani (1906–1941) oli maalikunstnik ja graafik.

⁴⁴ Arvatavasti Mihkel Jürna (1899–1972), kirjanik ja tõlkija.

anektoodina kuuluvat juttu A. Hindist. Tema lootnud nimelt haridusministri kohta, kuid jäi üllatavalt esialgu siiski hoopis ilma kohata. Ühel heal päeval (vist 22. juunil) ilmunud ta häkki kohvikus prof. S. lauda, tutvustanud ja teinud kohe selgeks, et haridusministri koht pidavat kuuluma ikka temale. Prof. S. hämmastunud ja küsinud, milleks siis tema peab seda kuulama. Hint küsib siis: „Kas teie pole siis peaministri asetäitja prof. H. Kruus?“ Nii siis viimasele adresseeritud jutt oligi läinud vale kohta. H. lihtsalt vahetas professorid ära.

Järgneb suvi täis valesid, pettumusi ja pettusi. Räägid mõne mehega siirast kontrrevolutsioonilist juttu, kui juba võib-olla järgmisel päeval selgub, et oledki kõnelenud kas salapunasega või häbemata opportunisti-karjeristiga. Sääraseid sissekukkumisi mul oli küll ja küll. Nii sai kommunistlikku korda vannutud pärastise prorektori Kliimani⁴⁵ juuresolekul, mag. Looringu⁴⁶ lauas jne. Suunamuutuse idusid võis mõne mehe juures märgata alul selles üksikasjas, et nad jäid imelikult sõnakehvaks ja kinniseks. Võib olla oli see seletatav ka kartusega GPU küüsi langeda. Oli ju üliõpil Raska⁴⁷, kes väljas eesti lindikesi jagas, langedud vang, samuti mitmed teised. Imestasin mõnigi kord, kui arad on noored mehed, kellel polnud isegi perekonda maha jäämas, kui asi oleks räbalaks kujunenud. Imelikul kombel olin säilitanud ise endise julguse ja avameelsuse ning eelistasin täie häälega rääkida ka igas avalikus kohas. Mäletan üht kohtamist Saku õllebaaris ühe mehega, kellega olin teeninud koos Lennuväe rügemendis. See härra oli varem olnud riigikogus mingi „kehvikute“ saadik, kuid hiljemini punasena vangis istunud (nagu ta ise purjuspeaga seletas). Nüüd hellitas ta lootusi, et teda seatakse uue saadikutekogu II koja liikmeks. Küsisin, kuidas tema

⁴⁵ Artur-Tõeleid Kliiman (1899–1941), õigusteadlane, õigus-teaduse professor, 1940–1941 ülikooli haldusprorektor ja haldus-õiguskateedri juhataja.

⁴⁶ Aleksander Looring (1910–1942), ajaloolane ja jurist. Oli 1938–1940 Jüri Vilmsi Mälestamise Komitee asutaja ja sekretär. Kommunistlik aktivist 1940–1941.

⁴⁷ Andres Raska (1916–1942), sportlane, Eesti Üliõpilaste Seltsi esimees. Oli üks „lippude aktsiooni“ organiseerijaid 1940. aasta suvel Tartus. Teadaolevalt oli ta esimene, kes 1940. aastal Eesti riigivärvide kandmise eest arreteeriti.

lepib Eesti riigi õõnestamisega. Tema kiitis, et tema on Eesti kommunist, ega tunnista mingit Vene võimu siin maal. Eesti saavat Vene suhtes sama asendi, kui on Välismongoolial jne. Suur naiiv – jätsin ta oma lapsekujutlusega sinnapaika.

Kuulutati välja uued riigikogu valimised. See akt oli suurepäraseks eksamikaks meie rahva poliitilises ja rahvuslikus küpsuses. Nüüd alles nägi inimesi, kuidas keegi Aasiasse suhtus. Nüüd nägi, mis tähendab ühekülgne propaganda Saksa vastu, mille kõrval Vene oli hoopis unustatud. Meil oli juba varases lapseas ning koolipingil pähe tuubitud, et meie vaenlane on sakslane, kuna venelast lasti paista ikka salapärase abistajana. Sajandite vahetusel oma hariduse saanud haritlaskonnasse oli jäänud mingi alateadlik austus Ida vastu, kuigi tegelikult elus seda enam ammu ei sallitud. Idas oli küll despootia valitsemas, kuid ikka veel leidis uskujaid, et see hirmuvalitsus teostab mingit „kõrgemat ideed“, taotleb humaanset inimsust. Ergo: palju tuleb sellele andeks anda, väga palju ees üks silm kinni pigistada. Venelaste kallaletung meile, see oli nende härrade arvates enam eesti kommunistide võimupüüete kui komminterni imperialistlik laiutamine. Pealeselle leidis meil kirjanikke j.t., kel ikka veel polnud selge meie vabadusesõja mõte; kes ikka veel seletasid, et vabadussõda pole ikka veel küllalt „objektiivselt“ valgustatud, kusjuures selle „objektiivsuse“ all salaja mõeldi ikka meie võidu õigustamatust Suure Venemaa (nende keeles „kommunistliku ühiskonna“) vastu. Nüüd alles selgus, kuivõrd katkikäristatud hingega on osa meie haritlaskonnast: üks pool hingest ujub venelaste „idamissiooni“ (seal juba kuivanud) voolus, teine üleilmlise revolutsiooni lainetel ja kolmas on tokerdanud kuidagi kaasa eesti iseseisvuse mõttega. Nad isegi ei tea, kes nad on ja kuhu püüavad.

Küsin ühelt keskkooli õpetajalt: „Mis sa arvad eelseisvaist valimisist – ega need muud ikka ole kui üks suurepärase pettuse lavastus?“ Vastus: „Et kommunistid valimisi võltsima hakkavad, seda ma ei usu; pigemini võivad nad vägivallaga millegikski sundida“. Ometi pole nii suurejoonelist võltsi mujal nähtud, kui seda bolševikud tegid oma valimistel. Ehk jälle. Küsin ühelt rahvusliku asutise direktorilt, mis tema asjast arvab. Vastus: „Ka selle režiimi all võib elada; halvem

oleks kui meid liidetakse otse Leningradi oblastiga". Minu arust ei ole aga sellel mingit vahet, kuhu administratiivselt kuulume; üks partei režiim igalpool.

Valimiste ees loodi illusioon, nagu võiksid kõik kandideerida, ja seda võimalust rutati siis ka kasutama. Tartus oli üks vastaskandidaatidest Jaan Tõnisson. Tema toetuseks korjati allkirju. Kokku oli Tartus võimalus valida 4 saadikut. Siis kõrvaldati häkki üks vastaskandidaat, nimelt bolševik Jalaka⁴⁸ eest. Kohvikus seletati seda asja järgmiselt: Jaan Tõnisson ja Jalakas on teinud oma vahel aumehe kokkuleppe: Jalakale ei seata vastaskandidaati ja revanšiks sellele ei seata kommunistide poolt ka Tõnissonile võistlejat. Küsisin: „millega seda seletada?" Vastus: „Tõnisson on nii autoriteetne rahvajuht, et kommunistidki teda austavad." Omalt poolt kahtlesin tugevasti, et kommunistid mingit kodanlist autoriteeti tunnustavad. Ja tõepoolest: järgmiseks hommikuks oligi keelatud kandideerimine kõigil „kodanlasil", nende hulgas ka Jaan Tõnissonil. Nii hellitasid mõned meist lõpuni lootusi, et vastastes on tegu „demokraatidega". Miks tühistati kodanlaste kandideerimisõigused: 1) sellepärast et nad polnud esitanud ühist „platformi" ja 2) kui seisukohad olid esitatud, siis sellepärast, et see platform osalt langeb ühte kommunistide omaga, osalt on aga „vale, ning rahva vaenuline". Räägi siis veel kommunistidega, kelle juures ei kesta mingi loogika.

Ja nüüd järgneb siis kõik, nagu järgnema pidi. Valimised, mille kestel lansseeriti nähtavasti kommunistide poolt kuuludus nagu oleks valimine lahtiste sedelitega. Uue riigikogu kokkukutsumine ja delegaatide saatmine Moskva ülemnõukogu istungile.

Ei tahtnud sugugi hinge mahtuda, et meie uus „parlament" astub kokku häireteta. Ootas, et nende jaoks on Toompeal valmis põrgumasin, mis kõik selle kupatuse taeva alla lennutab. Kui „saadikud" Moskva sõitsid ootas jälle, et nende erarong õhkulastakse. Kuid midagi ei juhtunud. Meil puudus organisatsioon, kes säärasead asjad oleks toimetanud. Siis lõpuks: hinge sõi välja see Pätsu sammammuline järelandmine ja oma elutöö purustamine ning tühistamine uute määruste

näol, mis kandsid ta oma allkirja. Räägiti: „Puudub veel, et Päts uue määrusega laseb ka oma ausamba Tahkurannas maha kiskuda". Tõesti seda võinuks oodata. Kuid mis vahenditega Pätsi sunniti, seda ei tea. Räägiti, et ta olnud vang omas lossis.

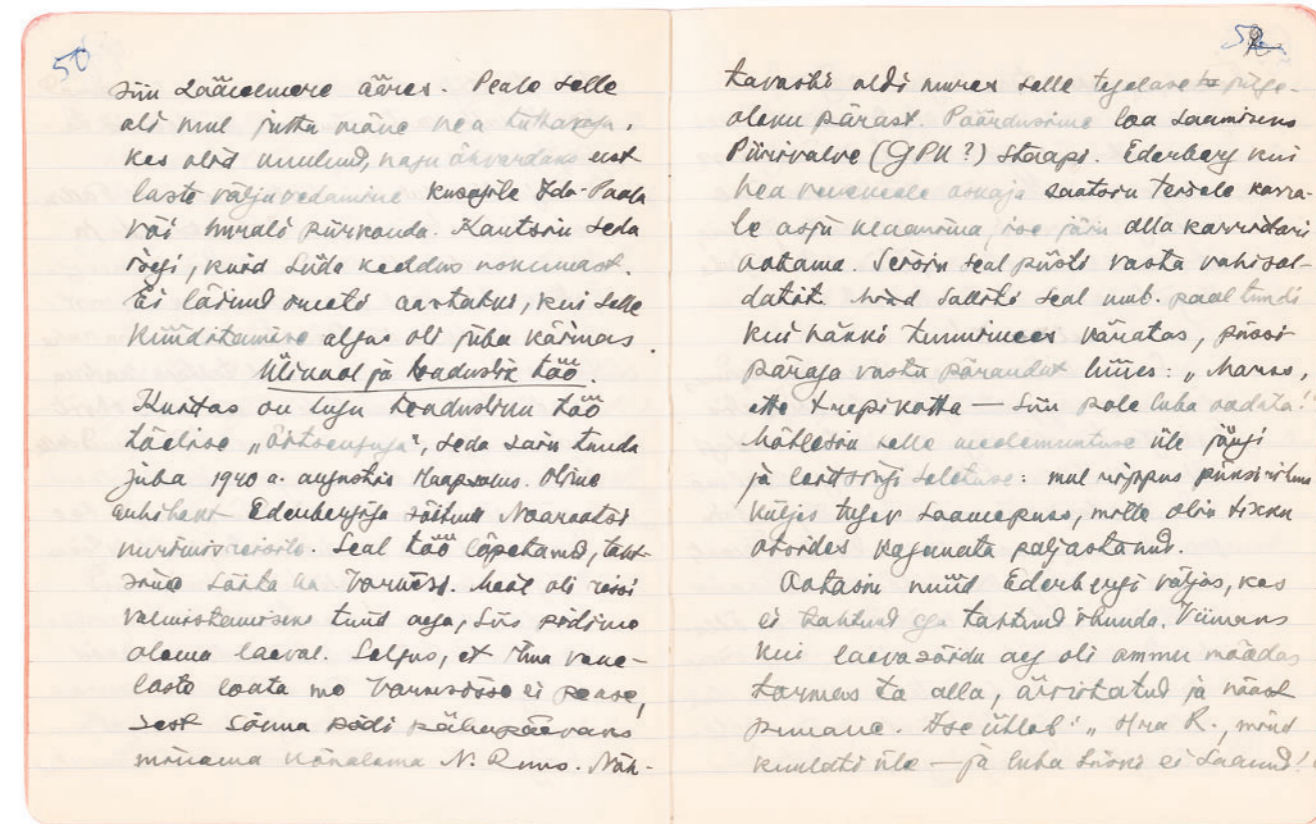
Siis kadus tasakesi Päts, kadus Laidoner ja palju teisigi suuri mehi. Üks versioon rääkis, et Pätsil on õnnestunud Saksa saatkonna autol põgeneda Saksa maale, kuid siis tulid kindlamad teated, et nii P. kui L. on viidud Venesse. P. pidi elama kusagil Moskva ümbruses L. aga Penzas. Tallinna rahvas oli rahutum; protesti vaim lõi seal aktiivselt välja. Oli vastuaktsioone algusest peale ja need arenesid löömingukski. Ühe niisuguse suurema võimaluse andis Eesti-Läti jalgpallivõistlus Kadriorus, kus on alguse saanud suurejoonelised vastudemonstratsioonid. Järgnesid vangistamised. Trellide taha pandi palju eestlasi, eesotsas spordi keskliidu juhatausega (Anderkopp⁴⁹, Peet j.t.). Õpilaste seast nõudis ohvreid Vabadussõjast langenud õpilaste mälestussamba kõrvaldamine bolševike poolt. Nende demonstratsioonide suhtes oli rahvas jälle kahel arvamisel: ühed leidsid, et need on rahvuslike jõudude hävitamine, teised, et vastuaktsioon on tarvilik, sest teisiti me ei saa oma protesti näidata. Mina seletasin neid aktsioone rahva terve eluinstinktiga: kui Sind lüüakse, siis annad vaistlikult vastu, ilma et mõtleksid tagajärgedele.

Augusti alul, kui saatkonnad veel Tallinnas olid – tegin käigu S[oome] saatkonda ja sain isiklikult kokku saadik H-neniga⁵⁰. Tuttav olin seal jaanuarist peale, mil olin saatkonda toimetanud summa raha Talvesõja toetuseks. Nüüd tahtsin saadiku kaudu teed valmistada ühele eesti ohvitserile põgenemiseks Soome. Olin saanud selle ülesande sõbralt, kes aga mulle ohvitseri nime ei ütelnud. Sain nõusoleku, et see isik võetakse Soome vastu, kuid hiljem selgus, et minek oli siiski nurjunud. Saadik küsis: „Kas tahate ka ise põgeneda?" Vastasin: „Võibolla on meid siingi tarvis". Ta oli samal arvamusel ja andis isegi lootusi, et hiljemalt aasta pärast kõik muutub siin Läänemere ääres. Peale selle oli mul juttu mõne hea tuttavaga, kes olid kuulnud,

48 Kristjan Jalak (1882–1944), Tartu töölisliikumise tegelane 1930. aastatel. Osales aktiivselt juunipöördes, hiljem juhtivat poliitilistel kohtadel Tartus. Valiti ENSV ülemnõukogusse.

49 Ado Anderkopp (1894–1941), poliitik ja sporditegelane.

50 Paavo Johannes Hynninen (1883–1960), Soome saadik Eestis 1933–1940.

Leheküljed Gustav Ränga päevikust. ERM Ak 5:1/1

nagu ähvardaks eestlaste väljavedamine kusagile Ida-Poola või Uurali piirkonda. Kartsin seda isegi, kuid süda keeldus uskumast. Ei läinud ometi aastatki, kui selle küüditamise algus oli juba käimas.

Ülikool ja teaduslik töö

Kuidas on lugu teadusliku töö tõelise „õitsenguga", seda sain tunda juba 1940. a. augustis Haapsalus. Olime arhitekt Ederbergiga sõitmas Noarootsi uurimisreisile. Seal töö lõpetanud, tahtsime sõita ka Vormsi. Meil oli reisi valmistamiseks tund aega, siis pidime olema laeval. Selgus, et ilma venelaste loata me Vormsisse ei pease, sest sinna pidi pühapäevaks minema kõnelema N. Ruus. Nähtavasti oldi mures selle tegelase julgeoleku pärast. Pöördusime loa saa-

miseks Piirivalve (GPU?) staapi. Ederberg kui hea venekeele oskaja saatsin teisele korrale asju klaarima, ise jäin alla korridori ootama. Seisin seal püsti vasta vahisoldatit. Mind salliti seal umb. pool tundi kui häkki tunnimees käratas, püssipäraga vastu põrandat lüües: „Marss, ette trepikotta – siin pole luba oodata!" Mõtlesin selle meelemuutuse üle järgi ja leidsingi seletuse: mul rippus püksirihma küljes tugev Soomepuss, mille olin tikku otsides kogemata paljastanud.

Ootasin nüüd Ederbergi väljas, kes ei tahtnud ega tahtnud ilmuda. Viimaks, kui laevasõidu aeg oli ammu möödas, tormas ta alla, ärritatud ja näost punane. Ise ütleb: „Hra R., mind kuulati üle – ja luba siiski ei saanud!" Temal, tsaariaegsel sõjakooli kasvandikul oli olnud küllalt laveerimist, et end GPU meeste käest terve nahaga päästa ja nüüd punusime muidugi Vormsi asemel ruttu jaama, et seal lõunatada ja siis

Tartu Ülikooli juhtkond 1941. aastal. Vasakult Kristjan Kure, Hans Kruus, Artur-Tõeleid Kliimann. ÜAM F 49:1

sõita juba koju tagasi. Me ei tunnud veel enamlaste meetodeid!

Suure hilinemisega hakkas lõpuks nihkuma õppetöögi Tartu Ülikoolis. Esialgu tundus, nagu ei muutuks midagi ülikooli töös. Pidasime isegi veel mõned teaduskonnakoosolekud; andsin pr. Niinivaarale⁵¹ vana Tartu Ülikooli nime alla välja veel tõenduse (Soome saatmiseks), et ta minu juures on õiendanud eksamid. See oli ka minu viimane akt, mille sain teha oma õppetooli nimel. Hiljem määrati mind arheoloogia kateedri juurde dotsendiks. Septembris käis kõva õppekavade ümberseadmine; õppekavad tulid keerulised nagu logaritmidetabelid. Vastik oli nende kallal töötada, vastik seda enam, et ei ennustanud neile pikka püsi: tekkis ei tea millest aimus, et aastapärast on bolševikud siit kõigi oma kavadega läinud.

Hale oli näha meie hariduselu tippe õppejõude bolševike aja alguses: kogu see eliit ja eesti ideoloogide

pere kujutas endast enamikus rukkipooldu, mille päid iga tuulevirvendus kõikuma (jaatavalt kaasakaagutama) paneb. Kus oli jäänud nüüd see alaline opositsiooni tegemine valitsevale võimule, mida 20 aasta jooksul nii agaralt oli harrastatud? Kus olid nüüd mehed, kes veel pool aastat tagasi olid suure suuga rääkinud ülikooli autonoomist, teadusliku töö vabadusest jne. Kes olid nutnud, et ülikooli ümberkorraldamine teeb lõpu vabale tead. tööle, kägistab vaba vaimu jne. jne. Need mehed olid nüüd kõige vagamad tallekesed, kelle silmade pilk ja kehahoiak pidid juba tõendamata, kui „truualamlikud“ nad on. Muidugi oli järele jäänud ka mehi, kuid vähe. Mäletan H. Kruusi, seda suurt Ülikooli autonoomia-apostlit, kuidas tema ilmus peale oma Moskvasõitu (kus pidi väljakaubeldama ülikoolile 3-aastane „üleminekuageg“), esmakordselt teaduskonna koosolekule. Kus olid jäänud nüüd selle mehe teravad arvustused maksva korra vastu. Neid polnud enam. Selle asemel istus meie hulka kahvatanud näoga, prillidega „seltsimees“, nagu tõmmatud kivinend, eluta, autoriteeti teeskleva maski taha. Ei

⁵¹ Eeva Niinivaara (1900–2000), keele- ja kirjandusteadlane, luuletaja ja pedagoog, kes õppis vaheaegadega TÜs, mille lõpetas 1943. aastal.

mingit seletust, ei sõnagi selgitust, nii istub ta seal ja lahkub sealt. Täieline sfinx.

Ja kuidas siis mõni mees karjeeri katsus teha veel vana demokraati firma all. Teaduskonna ühel koosolekul esineb häkki senine sekretär prof Kure teatega, et tuleb valida uus dekaan (ta ise oli sekretärina dekaani ülesannetes). Mina esitan küsimuse: „Milleks see on tarvilik, kui vana (prof. Moora) pole veel ära astunud?“ Vastus sekretärilt: „Vana on esitanud lahkumispalve.“ Mina: „palun see esitada!“ Sekretär otsib paberite hulgast ja vastab: „Ära on kadunud.“ Mina: „Teen ettepaneku küsimus seniks edasi lükata, kuni asi on selgunud!“ Sekretär: „Ei, küsimus tuleb juba täna otsustada.“ Ootamatult ilmub nüüd Moora ise koosolekule. Ta seletab, et tema lahkumispalvet pole tõesti veel esitanud. Asi jääbki katki, dekaan „valimata“. Dekaanina töötabki sekretär edasi, kuni saab prorektoriks.

Uute õppekavade seadmisel satuvad hädaohtu mõned rahvuslikud teadused, nagu rahvaluule, etnograafia, uurali keeleteadus, kuna neid ei vajata õpetajate ettevalmistamiseks. Õpetajate „seminariks“ näib aga Ülikool nüüd kujunevatki. Põhjendan oma teadusharu tähtsust eesti rahvakultuurile prorektor Kure ees teaduskonna koosolekul ja hiljemini kirjalikult. Midagi ei aita: mind tahetakse oma teadusega vägisi viia arheoloogia kateedri juurde. Teen ühe koosoleku lõpul siiski üldise ettepaneku: „säilitada kõik senised õppekohad kateedritena uues ülikooli konstruktsioonis“. Enne hääletamist pressib Kruus siiski veel summutatud häälega: „Aga etnograafia küsimus – see tuleks siiski lahendada.“ Keegi ei vasta ja kõik hääletavad minu ettepaneku poolt. Kruusi märkustest ja kogu hoiakust paistab selgesti läbi, et kellegagi on saavutatud enne koosolekut etnograafia senise õppetooli asjus kokkulepe ühendamiseks. See „keegi“ ei pea aga võimalikuks end koosolekul üldse teatavaks teha. Asi selgub aga hiljemast asjakäigust, kuidas etnograafiat taheti vägisi pookida arheoloogia kateedri külge.

Juba kohe järgmisel koosolekul tõstatakse kateedrite arvu küsimus uuesti üles. Meie eelmine, üksmeelne otsus ei loe midagi: teatavate kateedrite ühendamist nõutavat tingimata. Kuna loen omalt poolt töötamise arheoloogia kateedri juures ebaviljakaks, siis teen uue

Dmitri Zelenin. TÜR Fo 3453:4B

ettepaneku: ühendada etnograafia, kui ühendamine on vältimatu eesti keele või sm. ugri keeleteaduse kateedriga. Põhjendan oma ettepanekut kirjalikult ja see läheb läbi. Sellekohaselt koostan ka õppekava, eesti keele kateedri raamides. Algan õppetööga nii siis eesti keele juures, kuid minu üllatuseks on Tallinnas kavade kinnitamisel mind loetud ikkagi arheoloogia kateedri dotsendiks. Nüüd tekib imelik olukord kuni bolševistliku ülikooli lõpuni: minu õppekava on eestikeele kavas sees, ise kuulun aga administratiivselt arheoloogia kateedri juurde. Kus see salajane vedru seisis, mis mind nägemata jõuga ikka jälle arheoloogide sekka tõukas, seda ei tea ma siamaani – päris kindlasti.

Kuivõrd ebaloomulik oli etnograafia õppetooli muutmine arheoloogia dotsentuuriks, seda näitab ms. prof. Zelenini kiri mulle 1941 a. maikuu. Z. ütleb, et ta on kuulda saanud, nagu oleks etn. õppetooliga sündinud mida[gi] kuulmatut: see olevat ühendatud dotsentuurina arheoloogia juurde. Rääkisin sest kirjast

tolleaegsele dotsendile Tarvelile⁵², kes on piinlikkuse hirmuga rutanud kohe viga parandama. Kaugele ta sellega tegelikult jõudis pole mulle teada.

Vene õppekavad on selge näide, kuidas vabrikutöö normid ja eeskujud on mõjustanud vaimutööd: ka siin arvestati sul tööpäev välja veerandtunnilise täpsusega. Juba semestri alul pidin näitama, palju ma iga üliõpilase peale pean aega raiskama. Seda ei ütle aga keegi palju mul üliõpilasi üldse tuleb. Igatahes kõrgema hariduse andmise kavad olid küll säärased, et nende juures pidi kohe semestri alguses valetama hakkama, ning seda õige põhjalikult.

Aruanded tulid aga koostada sääraselt, et need kavadega täiesti oleks klappinud. See oli siis see suur teooria ja praktika jumalik kooskõla.

Mis puutub õppetöösse, siis seda sain teha päris vabalt oma tahtmise järgi. Minu õpilased puhtetnograafia alal (Pöld, Sild⁵³, Hanko, Keem⁵⁴, Paris⁵⁵, Talve, Hagar, Scervinsky ja mõned teised) olid kõik läbi ja läbi antibolševistid nii, et mul ei tarvitsenud ei ühegi sõnaga neid petta. Tundus, et paar korda katsuti mul nuhk auditooriumi saata, kuid nähtavasti tundus minu aine neile nii elukaugena, et see ei väärinud enam jälgimist. Mu õpilased hoiatasid mind pealegi nuhkide eest.

Kateedri juhataja oli kohustatud mu loenguid kontrollima. Ta tegi seda üks kord ja teatas siis ka varemni ette.

Kolleegid, kes omi eksisamme armastavad põhjendada enamlike survega, eksivad, või tahavad teisi meelega eksitada. Need kaks semestrit olime siiski üsna vabad; väljapraakimise protsess oleks minu mulje järgi alanud alles 1941 a. sügisel. Et see nii oleks tulnud, seda tõendab ankeet, mis õppejõududel 1941 a. II sem. lõpul tuli täita. Seal juba küsiti, kas su mark-

sistlik töö on olnud küllaldane ja mida mõtled sügisel ettevõtta. Kui agarad mõned kolleegid olid, ja kohe semestri alul, sügisel, seda näitab järgmine kahekõne prof. M[oor]a]ga. Kohtume esimese loengu järel peahoone koridoris. M: „Kas oled esimese loengu pidanud – kuidas oli?” Mina: „Ei midagi erilist – just nagu ennegi.” M: „Kas üliõpilased ei naernud?” Mina: „Ei.” M: „aga mul naersid”. Mina: „Mida sa neile siis rääkisid?” M: „Rääkisin, et nüüd on uus kord ja meilgi tuleb hakata sotsialismi ülesehitama”. Mina: „Mida need õpilased pidid siis säärase jutu peale tegema!” Arvasin veel, et kolleeg M teeb nalja, kuid nüüd järgnes lause, mis kogu mu kontseptid segi lõi. Ta ütles: „Jah, meil õppejõududel, kes me oleme vene koolis õppinud, on ümberorienteerumisel palju kergem, kui õpilastel kes on saanud puhtest hariduse.” Nii, nii – ja sina armas kolleeg oled end lugenud ka kord eesti kultuurielu ideoloogide hulka. Häbi! Mul ei jäänud enam midagi ütelda. Jäin tummaks ja keerasin selja. Kas olen ma veel Eestis?!

Nii vähe kui jälgiti meid õppetöö juures, seda enam püüti meile väljaspool lingu kaela tõmmata. Pidime end avalikult alandama, võidetuks tunnistama – see oli see peasiht, mida taoteldi. Nii suruti mulle kaela üks väga ebameeldiv ülesanne: pidin koostama kirjutise eestlaste kohta teosesse Narodõ SSS, mida kavatses väljaanda Vene teadusteakadeemia. Ülesanne oli nii laialdane, et mul tuli eriteadlasi kaastööle kutsuda. Teiseks nõuti mainit ülevaates teatavat tendentsi, kus pidi selguma, kuidas siin on iseseisvuse ajal kõik allakäinud, Venes aga tõusuteed läinud. Ütlesin Vene akadeemia siinsele käsilasele Kurele, et ma niisuguseks kirjutuseks pole küllalt küps. „Tuleb õppida!” – oli vastus. Ülesanne oli mulle siiski südantvastu ja ma võtsin kätte ning kirjutasin teose toimetajale prof. Zeleninile isiklikult.⁵⁶ Seletasin, et kava III osa ei saa käia meie kohta, kuna selles käsitletakse „sotsialismi võidukäiku” 1917 a. peale tänapäevani. Seal mõisteti mind paremini ja öeldi, et ma kava vabalt muuta tohin.

⁵⁶ Etnograafia Instituut asus 1940. aastal koostama neljaköitelist teost „Narodõ SSSR” ning Zelenin tegeles instituudi toimetuse liikmena Venemaa Euroopa-ala rahvaid käsitleva köitega. Alanud sõja tõttu jäi kogumik ilmumata.

Et ebameeldivast „tsensuurist” pääseda, ei näidanud artikleid enne Kurele kui just tund aega enne postipanemist. Ta tutvus tööga mingil ametiühingu aktusel Ülikooli aulas istudes. Kurjustas pärast, et ajalooline käsitlus ei olevat sugugi marksistlik. Vastasin: „Milleks siin neist pisiasjadest hoolitseda, sest arvata-vasti tehakse kogu töö Leningradis niikuinii ümber”. See vastus ajas mehe naerma ja ta lõi kõigile käega. Kurega oli ses mõttes üldse hea asju ajada – et ta oli esiteks heasüdamlik ja teiseks lollikene sinna juurde. Oli küll fanaatik ja ennast täiski – kuid näis alateadlikult kannatavat alati selle all, et ta üldharidus oli puudulik. (end. köster-kooliõpetaja, lõpetanud hiljemini mingi punase ülikooli Venemaal). Teiste punastega ülikoolis polnud mul õnneks kunagi mingit kokkupuutumist (– muidugi, kui väljaarvata meie omad ülejooksikud).

Siis tulid saadikute valimised ülemnõukogusse ja rahvuste nõukogusse. Selle ees lavastati Ülikooli aulas massiline allkirjade kogumine, mis pidi näitama, kuidas kogu meie haritlased toetavad valimisi. Allkirjad võeti ühe koosoleku kestel, ringi liikuvaile lehtedele. Üllatusin – lehel olid annud oma allkirja paljud mehed, kes olid omal ajal ERKi liikmed. Olin neile väga pahane, kuid siis tuli ka omal anda hiljemini üks allkiri, kuigi juba teistsugustes tingimustes.

Ühel päeval kuulsin, et keeleteaduskonnal on olnud E. Keele arhiivis mingi koosolek, kus koostatud tekst (üleskutse) valimisteks. Mind sinna ei kutsutud. Rõõmustasin juba, et olen sest häbist pääsenud, kui häkki mulle Muuseumisse helistatakse. Räägib prof. Mägiste⁵⁷ ja tahab minuga tingimata kokku saada. Küsisin – mis asjus? Ei, seda ei saa ta telefonis ütelda. Lepime kokku, et kohtame õhtul ÕESis⁵⁸, kus on parajasti koosolek. Õhtul, koosoleku lõpul kutsub mind kolleeg M. erajutuajamiseks kõrvale ja ütleb, et mulgi tuleb anda allkiri sellele paberile. Ütlen: „Minu südametunnistus küll ei luba niisugust allkirja anda; see demoraliseerib rahvast ja sellega tehakse kahtlemata reklaami ka välismaailma ees, sellal, kui meie esindajad pingutavad väljas meie iseseisvuse eest. Vastus:

⁵⁷ Julius Mägiste (1900–1978), keeleteadlane, murdeuurija, läänemeresoomse keelte professor 1929–1944. Põgenes 1944 Saksa- maale, sealt edasi Rootsi, kus jätkas erialast tööd.

⁵⁸ Õpetatud Eesti Selts.

„Ka minu südametunnistus räägib asjale vastu, kuid praegusel ajal ei loe üks südametunnistus mitte kui midagi.” Temale olevat asi dekaani poolt ülesandeks tehtud ja tema täitvat oma kohust. Asja taga seisvat vist Kure, aga kui tema Kurega on tahtnud sellest Koorti⁵⁹ juuresolekul juttu teha, siis pilgutanud Koort temale Kure seljatagant silma. Mine nüüd tea – kes see õige algataja on.

Palusin omale mõtlemisaega; seda lubati homme (laup.) kella 12. Veetsin pooluneta öö ja võitlesin endaga. Polnud senini end veel kunagi reetnud, ei kunagi oma südametunnistust petnud, kuid nähtavasti nüüd peab seda tegema. Elasime ju parajasti sügavat depressiooniga: valimised olid välja kuulutatud ja sellest võisime järeldada, et liit Vene-Saksa vahel on kindel. Vastasel korral poleks Vene oma valimistega siin mängima hakanudki. Igatahes otsustasin aga enne veel minna rektori juurde ja küsida, kas allkirja andmine on obligatoorne kõigile ülikooli õppejõududele, või on see ainult meie teaduskonna „pugemine”. Viimasel juhul poleks ma allkirja annud mingil tingimusel. Ühe grupi ettetükkimine oleks rahvale jätnud mulje, et allkirjad on antud vabatahtlikult; kui aga kõik, terve ülikooli õppejõud allkirjutavad, siis on igale ühele selge, et tegu on enamlaste survega.

Kohtasin rektorit tema kabinetis, kus leidsin ta kahvatuna, väsinuna ja närvilisena sinise sigaretisuitsu pilves. Ta tõusis resigneeritult laua tagant ja küsis, mida ma tahan. Rääkisin oma asja ja küsisin, kas igal õppejõul tuleb allkiri anda. Vastus: „Kõik tuleb järjekorras”. Küsisin edasi: „Milleks niisugune allkirjade kogumine?” Vastus: „Mis selles siis halba on?” Mina: „Need on ju samad võtted, mida kasutas Eenpalugi⁶⁰ (mida Kruus nõnda vihkas)”. Vastus (vihaselt): „Äh, inimesed ei saa ka aru, mida tarvilik teha on!” Küsin: „Kas see on tarvilik ülikooli tervise pärast?” Vastus: „Ja muidugi.”

Pöördusin ja tulin. Rektor tahtis vist oma järske sõnu tagantjärei pehmedada, kui ta veel küsis: „Kui-

⁵⁹ Alfred Koort (1901–1956), filosoof, 1940. aasta juunist oktoobriini oli ülikoolis ajaloo-filosoofiateaduskonna dekaani kohusetäitja. Hiljem, 1944–1951 ülikooli rektor.

⁶⁰ Kaarel Eenpalu (1888–1942), poliitik ja jurist, siseminister ja peaministri asetäitja 1934–1938, peaminister 1938–1939.

Üleskutse.

Samal ajal kui meid ümbritsevas kapitalistlikus maailmas käib imperialistlik hävitussõda, keeb meie kodumaal sotsialistliku majanduskorra ja vormilt rahvusliku, sisult sotsialistliku kultuuri ülesehitustöö demokraatliku Stalinliku Konstitutsiooni kaitse all. Valimised NSVL Liidu Nõukogusse ja Rahvuste Nõukogusse on järjekorraliseks poliitiliseks eksamik ENSV kõigile töötavaile haritlasile. Astugu Tartu Riikliku Ülikooli õppejõud valimiskampaanias külg külje kõrvale ülikooli teiste teenistujate ja seltsimeestega. Võistelgu nõukogude korra õppetunde omandavad üliõpilased arusaamises ja aktiivsuses sellele poliitilisele küpsuseksamisele vastu minnes. Uue sotsialistliku maailmakorra tugevnenemise huvid kohustavad kogu meie töötava rahva peret, eriti aga töötavat intelligentsi olema teadlik enda aktiivse osavõtu tähtsusest neil ajaloolisil, meile esmakordseil valimisel. Selles mõttes, uskudes eesti kultuuri õnneliku tulevikku suures, sõbralikus NSVL rahvaste liidus, tervitame eelseisvaid valimisi ja ootame nende parimat kordaminekut.

ENSV Tartu Riikliku Ülikooli
Ajaloos-keeleteaduskonna õppejõud:

<i>P. Arumaa</i>	<i>G. Ränk</i>
<i>Julius Mark</i>	<i>Andrus Saareste</i>
<i>J. Mägiste</i>	<i>G. Suits</i>
<i>A. Oras</i>	

5

Tartu ülikooli ajaloo- ja keeleteaduskonna õppejõudude allkirjadega üleskutse ajakirjas Eesti Keel ja Kirjandus (1941, nr 1)

das omal käsi käib?" Vaatasin tagasi talle otsa, nii kibestunud ja etteheitva näoga kui olin ja vastasin: „Nagu kogu eesti rahval!" Tulin nüüd trepist otse alla ja lektoriumi, kus M. mind paberiga juba ootas. Teadsin nüüd, et ükski õppejõud oma saatusest ei pääse ja kirjutasin alla. Mult nõuti, et pean oma allkirjaga tähestiku järjekorrast kinnipidama; seda ma ei teinud ja panin oma nime kõige lõppu. Nii siis taheti

veel muljet tekitada, et kiri (üleskutse) on koostatud spontaanselt ja samas kohe ka koosolijate poolt allkirjutatud. Üleskutse ilmus „Tartu Kommunistis" õige allkirjade järjestusega; „Keel ja Kirjanduses" aga muudetult: seal oli mu nimi tõstetud tähestiku järjekorras ettepoole.

Nagu tollal veel Tartus viibivalt Ungari lektorilt hra dr. Fazekas'ilt⁶¹ kuulsin, olevat need üleskutsed loetud vene raadios soome ning ungari keeles (vist uueaasta ööl). Mul oli pärast mitu nädalat veel selle allkirja pärast halb tuju. Katsusin end trööstida ainult selle viletsa teadmisega, et mõni mees on teotanud end palju rohkem: ilmus „truualandlikke" kirjutisi „Tartu Kommunistis" Saarestelt, Mägistelt, Annistilt⁶², Suitsult j.t. Ka Moora kirjutas Tallinna „Kommunistis" „teaduse seninägematust tõusust" jne. Eriti hämmastama pani vana vabadussõjalase A. Annisti artikkel: „Paar sõna kõhklejaile". Kas selleks oli vaja 20 aastat eesti ideoloogi mängida, et nüüd „kõhklejaid" kutsuda „uue ühiskonna ülesehitamisele". Kes seda nüüd siis usub – mis sa räägid! Ka minu käest käis end. „Uus-Eesti", nüüd „Kommunisti" reporter – esindaja mitu korda kirjutist norimas, kuid saatsin ta iga kord pikaninaga minema.

Üks veider ja häbistav lugu veel meenub. Samal õhtul kui kolleeg M. kohtasin – peeti ÕESis esimene(?) bolševike aegne koosolek. Kõneles ms. Kure Eesti ajaloo ja keeleteaduse ümberorienteerimisest ja sõimas ms. ka meie uuemat ajalugu, vabadussõjaga eesotsas. Muidugi ei võtnud selle lolluse peale keegi sõna; ainult esimees, omaaegne vabadussõja vabatahtlik, pidi veel Kuret tänama „huvitava ja uusi mõtteid äratava" kõne eest. Samas ruttas ka ÕESi juhatus teatama, et tema on otsustanud(!) Seltsi väljaannetes kasutada ka(!) venekeelt ja pealkirja panna ka venekeelse pealkirja. See pealkirjade paljus paistis mulle kahtlasena ja sellepärast palusin sõna ja küsisin: „Kas ei tule siis kogu väljaande kaas (resp. palgeleht) pealkirju täis, sest enne on neid seal juba kolm – eesti, ladina ja saksa keeles?" Vastus: „Ei noh, mõned endised keeled, näit. saksa keel, jääb siis ära." See Õpetatud Eesti Seltsi teguviis oli üks tüübiline näide meie inimeste orjalikkusest. Juba augusti kuus olevat juhatus otsustanud venekeelt oma väljaannetes kasutama hakata, ilma et seda keegi oleks nõudnud. Pärisin selle kohta hiljem Seltsi esimehelt aru. Tema

61 Jenő Fazekas (1906–1979), TÜ ungari keele lektor 1937–1940.

62 August Annist (1899–1972), kirjandusteadlane ja folklorist, kirjanik, tõlkija. Vangistuses 1945–1951. Töötas hiljem Keele ja Kirjanduse Instituudis teadurina.

Julius Mark. SM F 3937:258

ajas süü H. Kruusile; see olevat öelnud: „Venelaste silmad on nõnda särama lõõnud, kui nad on kuulnud muudatustest ÕESi keelepoliitikas". Nii siis – ainult sellepärast, et venelasil silmi särama ajada, oli tarvis Seltsi väljaannete keelt muuta. Täna!

Uus aasta tõi meeleoludesse juba märksa palju kergendavaid momente ja see aitas moraali üleval hoida. Meil oli „Centralis" oma laud, kus kokku saime pea-aegu iga päev ja arutasime poliitilisi sündmusi. Sinna kuulusid: prof. Mark, prof. Vasar, kol. Bergmann, Perandi, Libe, prof. Sepp j.t. Õhus liikus midagi pinget taolist ja aegajalt esines meie „ennustaja" Paalmann⁶³ õige optimistlike teadetega. Kord pidid olema bolševikud marsivalmis, kord kohvrid pakitud, kord Saksa sisse marssimas jne. Nagu tagantjärele nüüd selgub, on neil kuuldustel igakord olnud reaalseid põhjuseid. Kahtlevaid mõtteid tekitas ainult paljude eestlaste ümberasumine Saksa, ühes viimaste ümberasujate sakslastega. Kuid viimastki nähtust vaatlesin kui tea-

63 Arvatavasti Hugo Paalmann (1907–1981), ajakirjanik. 1945–1952 viibis NLi vangilaagris, hiljem tuli tagasi Eestisse.